

Людмила КУЗЬМЕНКО
(Київ, Україна)

Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело

Епістолярій як історичне джерело лише сьогодні починає активно використовуватись істориками. І це не дивно, адже саме листування містить той масив прихованої інформації, яку інколи не можливо віднайти в офіційних документах. Саме листування є важливим джерелом для отримання просопографічної інформації, яку дослідники кваліфікують: 1) відтворення шляхів формування особи в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць її перебування; 2) особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточеннями; 3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини; 4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей, або приятелів; 7) шляхи самореалізації особистості; 8) її зовнішній вигляд [1, с. 8]. Дане дослідження акцентує увагу на висвітленні таких моментів: світогляд, кар'єрний зріст, стосунки між адресатами, стан здоров'я, найближчі плани, які мають важливе значення в галузі персоналістики. Тому, саме листування стало головним об'єктом в дослідженні стосунків трьох визначних особистостей свого часу – Василя Доманицького, Бориса та Марії Грінченків.

В. Доманицький (1877–1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, коопе-

ратор. Постійний співробітник видань “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник”, “Нова громада”, “Записки НТШ”, “Громадська думка”, “Рада”, фактичний редактор органу Української парламентської фракції у Другій Державній думі “Рідна справа – Думські вісті”. Співзасновник видавництва “Вік”, учень В. Антоновича. Редактор першого повного “Кобзаря” Т. Шевченка (1907, 2-ге вид. – 1908, 3-тє – 1910), автор багатьох праць з історії України, редактор “Історії України-Русі” Миколи Аркаса. Організатор кооперації на Київщині та автор низки брошур з питань кооперації.

Б. Грінченко (1863–1910) – письменник, педагог, редактор-видавець, публіцист, бібліограф, етнограф, лінгвіст, громадсько-політичний діяч. З кінця XIX століття друкувався в галицьких часописах, східно-українських альманахах “Рада” та “Нива”, у 1880 – 90 рр. з’явилися його перші поетичні збірки та прозові твори. У 1894 р. родина Б. Грінченка переїхала до Чернігова, де він працював на різних посадах, спочатку діловодом оціночної комісії, потім секретарем губернської земської управи. Разом з дружиною, М. Загірньою, організували в Чернігові українське народне видавництво, яке видало 45 книжок популярно-освітнього змісту. 1903 р. поселився в Києві, за дорученням київської Громади редагував “Словар української мови”, брав активну участь у підготовці видання щоденних газет “Громадська думка”, був редактором “Ради” (№ 1–5, 1906), редагував місячник “Нова громада” (1906). Голова й засновник товариства “Просвіта” в Києві, очолював там Всеукраїнську учительську спілку.

М. Грінченко (1863–1928) – письменниця, перекладач, педагог, громадська діячка. Працювала вчителькою в народній школі на Луганщині. Авторка популярних брошур та книг, перекладала українською мовою твори Г. Ібсена, М. Твена, Г. Х. Андерсена та ін. Друкувалася в українських періодичних виданнях, тісно співпрацювала з редакціями “Громадської думки” та “Ради”, вела в них відділ “по Україні”, виконувала обов’язки секретаря редакції “Нової громади”. У 1910–1918 рр. керувала видавництвом імені Б. Грінченка. З 1919 р. – член комісії ВУАН для складання словника сучасної української мови.

На сьогоднішній день виявлено 28 листів В. Доманицького до Б. Грінченка, подружжя Грінченків – 6 листів і 3 листи В. Доманицького до Марії Грінченко (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ф. Ш.), 8 листів Б. Грінченка до В. Доманицького, 4 листи М. Грінченко і 2 спільних листи подружжя Грінчен-

ків (Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України ф. 47.). Якщо підрахувати загальну кількість збереженого епістолярію (51 лист), то маємо досить значну кількість матеріалу, який дає можливість в повній мірі реконструювати стосунки в процесі творчої роботи між В. Доманицьким та Б. Грінченком.

Зазначений масив листів між даними особами можна пояснити спільним світоглядом, спільними інтересами. Подібність між Б. Грінченком та В. Доманицьким проявлялася навіть в однакових хворобах (обидва мали захворювання легень), смерть майже в один і той самий час. Тому, саме Б. Грінченко був одним з тих небагатьох, хто розумів і підтримував В. Доманицького і навзаєм.

Історіографічна традиція висвітлення даного питання в українській історичній науці не знайшла широкого відображення. Однією з небагатьох робіт, яка коротко торкається питання важливості листування В. Доманицького з Б. Грінченком для з'ясування їхньої творчості є робота А. Болабольченка [2, с. 103]. В. Поліщук відмітив спільність доль цих двох визначних постатей, що знайшло прояв в їхній хворобі та майже в одночасній смерті [3, с. 7]. На Б. Грінченка, як публіциста газети “Рада” була звернена увага О. Лященко [4, с. 60–63]. Побіжно зазначала великий інформаційний потенціал листування І. Старовойтенко, в тому числі між В. Доманицьким та Б. Грінченком [5, с. 16, 17]. Цікавий пласт епістолярних джерел підняв І. Гирич в дослідженні: “Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів” в якому наголошує на унікальній інформативності листування В. Липинського з визначними громадсько-культурними діячами, в тому числі В. Доманицького та Б. Грінченка [6, с. 83–118]. Але спеціального дослідження епістолярію В. Доманицького та Б. Грінченка не існує. Тому в даному дослідженні ставиться така мета: проаналізувати їхнє взаємне листування і розкрити його інформаційний потенціал.

У листуванні між В. Доманицьким та Б. Грінченком знайшли відображення такі моменти як творчість, важливі біографічні дані про себе та про інших особистостей, спільною в листуванні була тема прохання допомоги, підтримка їх іншими особами. Розглянемо детально зазначені моменти.

Левову частку в листуванні В. Доманицького та Б. Грінченка займала так звана “робоча тематика”. Чи не в кожному листі автори прохали один в одного літератури для підготовки своїх творів, обго-

ворювали рецензії на роботи інших авторів, ділилися власними творчими планами тощо.

З листування між В. Доманицьким та Б. Грінченком дізнаємося про перипетії видання В. Доманицьким своїх творів про “Галичину”, “Буковину”, роботу над “словаками”, популярною географією України, доробком про Марка Вовчка та кооперацію. Так, з одного з листів (без дати), дізнаємося, що замовником двох перших робіт був саме Б. Грінченко. Він дякував В. Доманицькому за те, що той взявся за написання “Галичини” та “Буковини”. Згідно задуму самого Б. Грінченка, кожна з книг мала не перевищувати два друковані аркуші (32 сторінки) і повинна була включати такі розділи, як географічний (кордони території, кліматичні особливості, вода та ґрунт), історичний (історія краю та народу), демографічний та етнографічний (чисельність населення, його етнографічний склад та побут), правовий (державний та суспільний лад, ставлення до інших національностей краю), міське, сільське, релігійне, національно-просвітницьке та літературне життя [7]. Кожна з книг мала бути відповідно проілюстрована. Б. Грінченко прохав, щоб В. Доманицький сам шукав ілюстрації, або вказав, в якому виданні їх знайти. Важливим моментом в книзі, як зазначав сам Б. Грінченко, мало бути те, що кожний регіон було розглянуто “як частку української землі” [7]. Гонорар за роботу мав складати 24 руб. за кожен аркуш. Крім того, Б. Грінченко згоджувався допомогти матеріалом для роботи і надсилав список літератури.

На той час В. Доманицький планував видати ілюстровану книгу про словаків з описом краю та історією народу. Про це дізнаємося з листа Б. Грінченка до В. Доманицького від 14 листопада 1908 р. [8]. Як видно з листа, це було замовлення товариства “Просвіта” в м. Києві, яке в той час очолював Б. Грінченко. Товариство віддавало перевагу друку книг на українську тематику, тому в листі Б. Грінченко висловлював побажання підготувати до друку у першу чергу книги про “Галичину” та “Буковину”, і лише потім би прийняли до розгляду роботу про словаків. Крім того, Б. Грінченко повідомляв В. Доманицького про неможливість видання в цьому році книг через брак коштів, однак з початком наступного року планувалося зібрати кошти з книгарень до Різдва. Тоді, як зазначав Б. Грінченко, буде можливість видати всі три книги В. Доманицького [8]. Отже, замовником згаданих вище робіт В. Доманицького був Б. Грінченко та очолюване ним Київське товариство “Просвіта”.

На початку 1909 р. Б. Грінченко знову нагадував В. Доманицькому про роботу над “Галичиною” та “Буковиною”. В листі від 27 січня 1909 р. перший цікавився ходом роботи над книгами. Така цікавість, судячи з листа, була пов’язана з наявністю грошей у товариства “Прогресу”. Тому, Б. Грінченко прохав надіслати хоча б одну з трьох книг для публікації [9].

У свою чергу, В. Доманицький обіцяв в скорому часі закінчити та надіслати “Галичину” Б. Грінченку. Про це, зокрема, йде мова в листі останнього В. Доманицькому від 7 лютого 1909 р., в якому Б. Грінченко дякує за приємну інформацію [10].

Справжній стан справ з “Галичиною” подавав сам В. Доманицький в листі до Б. Грінченка від 11/24 лютого 1909 р. На той час, як видно з листа, робота з книгою була зроблена лише на 1/4. В. Доманицький скаржився, що її важко писати через велику кількість матеріалу та лімітом в обсязі. З цього приводу він повідомляв Б. Грінченка, що одні розділи в роботі будуть розкриті повніше, інші – лише поверхово: “Та вже що зліплю, те й пошлю Вам, а там побачите...” [11].

Листом від 15 лютого 1909 р. В. Доманицький заспокоював Б. Грінченка щодо швидкого закінчення роботи над “Галичиною”. Згідно з його думкою для того, щоб твір з’явився на папері потрібно ще два тижні. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка, що він назбирав дуже багато матеріалу, але в той же час застерігав, що якщо можливо чогось і бракуватиме, то доведеться літературу доставляти зі Львова [12].

Проте, обіцянки В. Доманицького щодо двотижневого завершення роботи над “Галичиною” не справдилися. Як видно з його листа до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р., праця над ним зайняла майже місяць часу [13]. Причина такої затримки, судячи з листа, полягала в переробці та доповненні твору після порад В. Сімовича (1880 – 1944) – визначного українського мовознавця, філолога і культурного діяча, котрий на той час мешкав разом з В. Доманицьким в Закопаному. Об’єм книги перевищував два аркуші і складав $2\frac{1}{2}$ аркуша, а з ілюстраціями об’єм міг сягнути до трьох аркушів ($2\frac{3}{4}$). Однак В. Доманицький заспокоював Б. Грінченка, що “Буковина” за об’ємом не буде перевищувати півтора аркуша ($1\frac{1}{4}$), тобто в сумі будуть ті ж заплановані чотири аркуші на дві книги [13].

Сам В. Доманицький досить скептично ставився до свого твору, який, на його думку, був “неудобочтимий”. У вище зазначеному лис-

ті він прохав Б. Грінченка у випадку, якщо комісія “Просвіти” не допустить видавати роботу в такому вигляді, як вона є, віддати якщо не увесь, то частину тексту комусь іншому на доопрацювання, а гонорар відповідно вирахувати. Проте В. Доманицький сподівався на позитивний результат з боку “Просвіти” щодо книги про “Галичину”, оскільки опрацював значну кількість літератури при її підготовці, тому прохав Б. Грінченка відразу по позитивному відзиву надіслати гонорар та коректу на перевірку [13].

Книгу, судячи з даного листа, повинні були доповнювати ілюстративний та картографічний матеріал. Схоже В. Доманицький відбирав необхідні малюнки, список яких він переслав Б. Грінченку, які треба було знайти в Києві та Львові. У випадку, якщо не буде можливості дістати ілюстративний матеріал у Львові, В. Доманицький пропонував свою допомогу, обіцяючи це зробити через львівського фотографа Д. Щербаківського. В. Доманицький висловлював надію, що Б. Грінченко прорецензує текст і ілюстрації, але в той же час прохав не викидати в другому розділі один з малюнків, який ілюструє “чому ми “українці”, а не “русские”. Додатково В. Доманицький надсилав власноруч намальовану карту Галичини без градусної сітки (її, за проханням В. Доманицького, повинен був намалювати Б. Грінченко). За словами В. Доманицького, це був вже другий варіант карти, перший порвав В. Сімович [13].

Рукопис про “Галичину” потрапив до Б. Грінченка дуже швидко, що видно з листа від 15 березня 1909 р. В ньому Б. Грінченко повідомляв В. Доманицького про отримання твору, за що висловлював щире подяку, і доносив до відома, що оскільки друкарі не можуть зрозуміти написане, робота віддана на переписку. Він заспокоював В. Доманицького, що намагається задовольнити всі його вимоги, зокрема про відправку гонорару відразу після затвердження рукопису “Просвітою”, однак переписка твору дуже гальмує роботу і обіцяє всіма силами пришвидшити цей процес [14].

Цікавість до долі своєї книги про Галичину не покидала В. Доманицького. В листі до Б. Грінченка від 3/16 квітня 1909 р. він запитував про долю свого дітища [15]. В свою чергу Б. Грінченко інформував В. Доманицького листом від 7 квітня 1909 р. про затягування справи з виданням “Галичини” через святки, що унеможливило зібрати комісію для її обговорення та через переписування. Проте, Б. Грінченко обіцяв, що 9 квітня переписка буде завершена і тоді ж буде обрано

рецензентів. Як він припускав, що одним з рецензентів буде обрано саме його, тому вже тепер перечитував твір по частинах, які приносила йому переписувачка [16].

Справа з просуванням до друку “Галичини” прояснилася в середині травня того ж року. В Листі від 15/28 травня 1909 р. В. Доманицький писав Б. Грінченку про отримання відомостей від С. Єфремова щодо правок та скорочень твору, але в зв’язку з погіршенням здоров’я прохав Б. Грінченка зробити це самому [17]. Подальші перипетії щодо видання книги про Галичину в листуванні відсутні. Однак відомо, що дана робота в тому ж році все ж таки була видана “Просвітою” [18].

По відправці рукопису “Галичини” В. Доманицький активно продовжив роботу над “Буковиною”. З вище згаданого листа Б. Грінченка В. Доманицькому від 15 березня 1909 р., де перший дякує за отримання рукопису “Галичини”, Б. Грінченко також схвально відгукується про продовження роботи над “Буковиною” [14].

Сам В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка листом від 10/23 березня 1909 р. про продовження роботи над другою книгою. Активізація роботи над “Буковиною” була пов’язана з приїздом до Закопаного В. Сімовича з Чернівців, котрий міг практичними порадами допомогти В. Доманицькому в роботі. Крім того, він привіз В. Доманицькому літературу про Буковину [13].

На кінець березня – початок квітня 1909 р. робота над впорядкуванням книги була зроблена на 1/3. Про це давав знати В. Доманицький Б. Грінченку листом від 20 березня/2 квітня 1909 р. Згідно з планами В. Доманицького робота над “Буковиною” повинна була зайняти не більше тижня, оскільки матеріал для її написання був зібраний [19].

Свою обіцянку щодо тижневого терміну до завершення “Буковини” В. Доманицький виконав. Листом від 30 березня 1909 р. В. Доманицький ставив до відома Б. Грінченка про закінчення роботи над рукописом книги. Однак зазначав, що на той момент її перечитусь В. Сімович. Лише коли останній прочитає її і В. Доманицький виправить його зауваження, тоді рукопис буде відправлений Б. Грінченку. Об’єм його, на відміну від попереднього, не дотягував до двох аркушів і складав, згідно з даними В. Доманицького, приблизно 1½ – 1¼ аркуша [20]. Це не йшло в розріз з планами Б. Грінченка, оскільки він сам писав В. Доманицькому, що об’єм другої книги може бути менший за першу [7].

Рукопис “Буковини” В. Доманицький відправив з листом Б. Грінченку 3/16 квітня 1909 р. На відміну від “Галичини”, якою В. Доманицький був не дуже задоволений, “Буковину” він охарактеризував як твір, що легко читається: “хйба з початку трохи буде “загруднительно”, але не багато” [15].

Через декілька днів рукопис з “Буковиною” був отриманий Б. Грінченком, про що той доповідав В. Доманицькому листом від 7 квітня 1909 р. Тут же він інформував останнього, що після свят, коли збереться комісія обговорювати “Галичину”, тоді будуть вибрані рецензенти і на “Буковину” [16].

Так само як і “Галичину” необхідно було відредагувати і “Буковину”. Про це дав знати В. Доманицькому С. Єфремов, про що перший доводив до відома Б. Грінченка листом від 15/28 травня 1909 р. прохаючи, щоб як і “Галичину” правив “Буковину” Б. Грінченко [17]. На цьому відомості про процес видання книги В. Доманицького про Буковину в листуванні останнього з Б. Грінченком вичерпуються. Однак достеменно відомо, що дана робота була опублікована [21].

Ще одним проектом Б. Грінченка, реалізувати який повинен був саме В. Доманицький, мала бути популярна робота з географії України. У своєму листі до В. Доманицького від 7 лютого 1909 р. Б. Грінченко прохав першого взятися за цю роботу. За його задумом, даний проект мав бути географічно-етнографічного характеру. Б. Грінченко визнавав, що це важка копітка робота. Він вже давно намагався когось знайти для її написання, однак підходящої кандидатури, крім В. Доманицького, не знаходив. Б. Грінченко хотів, щоб робота над “Географією” розпочалась після завершення “Галичини”, тому з виданням “Буковини” можна було почекаати. “Це дуже, дуже важлива річ!” – писав в цьому листі Б. Грінченко, – “Після того, як є вже історія України, – це книжка найважніша за всі”. Тому, він прохав В. Доманицького подумати над пропозицією, а в разі згоди обговорити деталі [10].

В. Доманицький листом від 11/24 лютого 1909 р. повідомляв Б. Грінченка про згоду розпочати роботу над “Географією”, тим більше, що дана робота буде готуватися замість “Буковини”, “котра на моїй совісті сидить” і матеріали до підготовки якої необхідно було шукати в Львові. Проте, В. Доманицький сумнівався в тому, чи зможе він справитися з поставленим завданням. Він приводив приклад з “Галичиною”, робота над якою проходила дуже важко. При цьому він висунув Б. Грінченку одну умову – останній мав надати В. Доманиць-

кому план роботи та бібліографію, які можна було дістати в НТШ, а також зазначив би об'єм проекту [11]. Ще одним відкритим питанням щодо майбутньої книги залишалася її форма. В цьому ж листі В. Доманицький пропонував Б. Грінченку своє бачення нової книги, написання якої хотів би зробити у вигляді подорожі по Україні. З цього приводу він запитував останнього про такий варіант роботи [11].

Однак зрештою, В. Доманицький (очевидно через відсутність плану роботи і необхідної літератури), вирішив спочатку закінчити роботу над “Буковиною”. Такий варіант роботи в принципі задовольняв Б. Грінченка, про що той писав в листі від 15 березня 1909 р., прохав якнайшвидше взятися за роботу над географією України. Таке бажання Б. Грінченка пояснював своїм виходом восени зі складу “Прогресу”. Через те він прохав В. Доманицького кинути всі справи і зайнятися новим проектом, обіцяючи найближчим часом надіслати список літератури. Щодо плану майбутньої книги, то Б. Грінченко прохав дотримуватися того ж плану, який В. Доманицький використовував при роботі над “Галичиною”. Б. Грінченко розумів з якими труднощами у роботі над проектом автор зіткнеться, перебуваючи на чужині, але, на його думку, з даним завданням ніхто не зможе впоратися краще ніж В. Доманицький [14].

У свою чергу, В. Доманицький в листі до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р. запитував, чи є у нього трохи часу для завершення роботи про Марка Вовчка і зазначав, що при необхідності відкладе заплановану роботу і розпочне працю над популярною географією України. Такий крок В. Доманицький пояснював неможливістю реалізації власних проектів через конфлікт з М. Грушевським, який керував Літературно-науковим вісником і Записками наукового товариства ім. Т. Шевченка, де часто публікувався В. Доманицький і був готовий зайнятися проектами Б. Грінченка [13].

Намір відкласти роботу над Марком Вовчком на пізніший термін, а натомість взятися за роботу над “Географією” В. Доманицький підтверджував у своєму наступному листі від 20 березня/2 квітня 1909 р., прохаючи при цьому надіслати необхідний матеріал та уточнити об'єм книги. Щодо останнього то В. Доманицький відзначав, що в два аркуші ледве “впхав” “Галичину”, та висловлював незадоволення щодо об'єму попередніх проектів. Ще одним моментом, який непокоїв В. Доманицького під час роботи над майбутньою книгою, був зміст, за яким необхідно було представити “Географію”. В описі по регіонах

В. Доманицький вбачав як позитивний момент, так і негативний: “добре – що аналогії перед очима, а зле – що замість того, щоб в кожній з “Україн” знову писати про якесь те саме питання, все хочеться читача одсилати до попередньої книжки, де вже про те говорилося” [19]. Крім того, В. Доманицький не погоджувався розпочати роботу над географією Наддніпрянської України до того часу, поки не вийде рецензія принаймні на “Галичину” задля уникнення помилок в майбутній книзі, що були допущені у попередніх виданнях [19].

Більш детально план проекту майбутньої популярної географії України Б. Грінченко виклав в листі до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. За його задумом, проект повинен був охопити не лише Наддніпрянську Україну, а “всю українську територію”. Тому, раніше виконані проекти (“Галичина” та “Буковина”) теж повинні були бути представлені в книзі, але у меншому об’ємі. Щодо загального об’єму “Географії”, то вона не мала перевищити п’ять аркушів. У разі зміни об’єму комісія “Просвіти”, Б. Грінченко обіцяв про це повідомити [16].

Історичного нарису в книзі не передбачалося, натомість Б. Грінченко прохав зосередити увагу на географічних та етнографічних аспектах. У географічному плані автор повинен був надати характеристику: рельєфу, водоймам, клімату, фауні і флорі, корисним копалинам, містам і селам, політичному, економічному і громадському становищу, хліборобству, ремеслу, промислам, населенню. В етнографічній характеристиці, на думку Б. Грінченка, мала бути присутньою народна поезія, духовне життя, література, національна боротьба та ін. Він усвідомлював, що проблематично вище зазначені аспекти вмістити у зазначений об’єм, тому над вирішенням цього питання обіцяв подумати. Б. Грінченко хотів від В. Доманицького таку книгу “з якої читач міг би довідатися про весь наш край – де він і який він і який у йому народ і як живе, довідатися про нашу силу й несилу, про красу нашої країни і її біду... Щоб ця книжка подавала наукові відомості і будила свідомість національну, щоб її міг цікавлючися читати і селянин, і інтелігент і старша дитина” [16].

У цьому ж листі Б. Грінченко відправляв В. Доманицькому список літератури для роботи над “Географією України”. Він зазначав, що це далеко не повний перелік матеріалів, необхідних для написання книги. Б. Грінченко вже довгий час очікував від знайомого повний реєстр літератури, однак на даний момент ще не отримав, тому надсилав той перелік, який йому був відомий [16].

У відповіді від 10/23 квітня 1909 р. В. Доманицький прохав в Б. Грінченка місячної відстрочки для роботи над “Географією” для завершення публікації про кооперацію. В. Доманицький обіцяв, що займеться Грінченковим проектом відразу по завершенні роботи над кооперацією і хотів закінчити популярну географію України до осені, якщо не поїде в подорож [22]. Але, на жаль, епістолярій не відображає подальшої долі книги з популярної географії України. Можна припустити, що дана книга так і не була написана у зв’язку з погіршенням здоров’я як у В. Доманицького, так і Б. Грінченка.

Ще одним спільним проектом В. Доманицького та Б. Грінченка була робота першого над книгою про словаків. В одному зі своїх листів від 14 листопада 1908 р. Б. Грінченко ставив до відома В. Доманицького про готовність комісії товариства “Провіта” взятися за видання його роботи про словаків. Від автора вимагалось пристосувати проект до “вимог народньої книжки”, де був би історичний нарис краю та народу та знайти необхідний ілюстративний матеріал. Зі свого боку, Б. Грінченко обіцяв за книгу гонорар [8]. Подальший процес роботи не знайшов відображення в листуванні, але відомо, що дана робота все ж таки була опублікована [23].

Крім вище зазначених публікацій, листування В. Доманицького з Б. та М. Грінченками подає уривчасті дані про інші, тепер вже власні проекти респондентів. Одним з таких досліджень В. Доманицького була робота над творчістю Марка Вовчка. В листі В. Доманицького до Б. Грінченка від 16 вересня 1907 р. перший писав про наявність у нього рукописів письменниці за період з 1857 р. до 1907 р. та листування за 1857 – 1863 рр. На основі цих даних В. Доманицький планував написати статтю про Марка Вовчка, котра мала донести до читача нові віяння про письменницю. Він прохав Б. Грінченка допомогти віднайти необхідний матеріал, а саме – вказати час, коли в часописі “Зоря” був надрукований негативний відзив Олени Пчілки на М. Вовчка, та надіслати примірник книги про родича письменниці Опанаса Марковича, що була видана в Чернігові в 1896 р. [24]. Очевидно, дана робота лягла в основу дослідження В. Доманицького про Марка Вовчка, яке було опубліковане в 1908 р. [25]. Однак робота В. Доманицького над дослідженням особистості письменниці на цьому не закінчилась, хоч він і відклав роботу над М. Вовчком, щоб зайнятися написанням “Буковини” [13].

Окрім дослідження творчості Марка Вовчка В. Доманицький продовжував роботу ще над однією улюбленою для себе тематикою –

кооперацією. На жаль, епістолярій не подає детальної інформації щодо цього напрямку діяльності В. Доманицького. Відомо лише, що останній прохав у Б. Грінченка місячної відстрочки від роботи над популярною географією України для завершення дослідження над кооперацією, про що вище вже зазначалося [22]. В цьому ж листі (від 10/23 квітня 1909 р.) В. Доманицький писав Б. Грінченку, що винен для “Селянської книги” публікацію про кооперацію не лише до другого номеру часопису, а й до третього статтю “Про шовківництво”, яку замовив написати спеціалістові в цій галузі, і тут же зазначав про відмову видавництва Г. Хоткевича видати цей твір [22]. Дана публікація під редакцією В. Доманицького вийшла друком в 1910 р. [26].

Щодо роботи В. Доманицького як редактора, то варто відзначити, що у листуванні частково висвітлена його редакторська робота над другим виданням “Історії України-Русі” М. Аркаса. В листі до Б. Грінченка від 20 березня/2 квітня 1909 р. В. Доманицький висловлював співчуття у зв’язку зі смертю М. Аркаса та прохав Б. Грінченка допомогти у другому виданні книги, котра, за задумом В. Доманицького, стала б своєрідним пам’ятником М. Аркасу. В. Доманицький розповідав Б. Грінченку про запит до “Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг” щодо другого видання “Історії України-Русі” М. Аркаса. У разі відмови, В. Доманицький планував заручитися передоплатою по книгарнях і видати книгу власним коштом. Сам М. Аркас, як зазначав В. Доманицький, за тиждень до своєї смерті заповідав йому півтори тисячі рублів на видатки з проданих книг першого видання, котрі знаходилися у завідуючого книгарнею “Киевской старини” В. Степаненка. Він прохав останнього видати йому гроші, однак В. Степаненко відповів відмовою, мотивуючи її можливістю появи спадкоємців покійного М. Аркаса. На доказ правдивості своїх слів В. Доманицький надіслав сам лист М. Аркаса, в якому той заповідав зазначену суму В. Доманицькому, однак відповіді ще не отримав [19]. В листі від 7/20 грудня 1909 р. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка про редагування “Історії” М. Аркаса, частина якої вже була здана В. Доманицьким до друку [27]. Тобто ідея з другим виданням “Історії України-Русі” доводилася В. Доманицьким до логічного кінця.

Сам Б. Грінченко у цей час працював над одним зі своїх дітищ – чотирьохтомним “Словником української мови”, упорядником якого з додатком власного матеріалу був він (вийшов у Києві в 1907 – 1909 рр.,

містив близько 68 тис. слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою, Російська імператорська Академія наук удостоїла Б. Грінченка другої премії М. І. Костомарова). В. Доманицький, порівнюючи Грінченків “Словник” з такою ж роботою Дубровського, писав Б. Грінченку 20 березня/2квітня 1909 р. про те, наскільки другий (у негативному плані) відрізнявся від першого. Доти Дубровський використовував у своїй роботі “Словник” Б. Грінченка (до літери “Н”) “то ще так-сяк, а далі пішла така Тімченківщина та Стешенківщина, що хоч караул кричи...” [19]. В. Доманицький написав рецензію на перший том “Словника” Б. Грінченка, про що повідомляв у цьому ж листі. Він схвально відгукувався про роботу Б. Грінченка над першим томом і зауважував лише на невеликій кількості друкарських помилок [19].

У листі-відповіді від 7 квітня 1909 р. Б. Грінченко висловлював свою зацікавленість рецензією написаною В. Доманицьким на його “Словник”. Він прохав останнього подати віднайдені друкарські помилки, щоб уникнути їх в інших томах: “Коли можна, зробіть це, – дуже буду дякувати та подякують і ті, що користуватимуться з словаря” [16].

В. Доманицький листом до Б. Грінченка 10/23 квітня 1909 р. повідомляв про відправку днем раніше зазначеної рецензії до Львова, розраховуючи таким чином встигнути опублікуватися у другій або третій книзі ЗНТШ. Він заспокоював Б. Грінченка, що в разі публікації рецензії у нього буде ще багато часу для виправлення помилок у четвертому томі [22].

Як свідчить епістолярій, Б. Грінченко суттєво допомагав В. Доманицькому у його творчій діяльності. Саме до цієї людини звертався В. Доманицький за допомогою у пошуці матеріалів, підтримкою у виданні своїх праць тощо. Так, в одному з листів (без дати) В. Доманицький прохав Б. Грінченка передати через посланця рукописи Я. Щоголіва [28], очевидно для роботи про творчість Т. Шевченка, 12 грудня 1904 р. просив надіслати додаткову літературу про У. Кармелюка [29], а листом від 1 червня 1907 р. просив передати П. Стебницькому та Благодійному товариству видання загальнокорисних та дешевих книг передмову [30]. У цьому зв’язку можна сказати, що Б. Грінченка та В. Доманицького об’єднувала не лише спільна ідея та наукові зацікавлення, а й справжня дружба, коли у скрутний час один готовий був прийти на допомогу іншому.

Справжнім виявом щирості, дружби та поваги з боку В. Доманицького стало його привітання Б. Грінченку з 25-річним ювілеєм

роботи на творчій ниві. У листі з цього приводу від 20 грудня 1906 р. В. Доманицький відзначив вірне служіння Б. Грінченка своїй справі, і при цьому підкреслював нелегкі умови для праці та сподівався на кращі часи і не змарнованість пройденого шляху: “Вітаю Вас ще раз в цей день урочистий! Бажаю здоров’я і сили довгі і довгі ще літа... Щоб в той день, як святкуватимем Ваші 50-ті роковини праці на українській ниві – ця нива од Карпат і до Дону буйно пишалася...” [31].

Жваво в своєму листуванні автори обговорювали і творчість інших митців та їхні праці. Однією з таких стала книга П. Шугурова “Література українського фольклору”. У листі від 2 серпня 1901 р. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка про вихід рецензії на дану роботу у вересневій книзі “Киевской старины” [32]. Однак саму книгу П. Шугурова В. Доманицький прочитав лише через два роки, про що зазначав в листі до Б. Грінченка від 17 червня 1903 р., та подавав ряд її “недостач”, що мали місце при першій публікації праці в “Киевских епархиальных ведомостях” [33].

Ще одним доробком, який згадується в епістолярії, були “Портрети історичних діячів” Г. Хоткевича. Згадана робота викликала зацікавленість у Б. Грінченка, про що він писав В. Доманицькому 7 квітня 1909 р., прохаючи докладніше розповісти про даний твір: “Що це за справа з портретами історичних діячів? Чи це сам Хоткевич робить, чи товариство? Чи це річ певна і можна передплачувати, чи це абищо? У нас у Києві про це багато говорять такого, що віри не викликає... Поясніть!”* [16].

На початку ХХ ст. вже склався авторитет Б. Грінченка як видатного письменника, літературознавця, історика. Тому для часописів було великою честю мати його в редакційній колегії та публікувати його статті. Доказом цього слугує лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 травня 1905 р., яким він повідомляв останнього про заснування українським клубом в Петербурзі двох нових часописів (“Украинский вестник” та “Полярная звезда”) та про бажання їх редакцій бачити Б. Грінченка у своєму складі. Крім того, вони прохали

---

* Щодо самої роботи Г. Хоткевича, вона вийшла під назвою “Альбом історичних портретів” і була видана двома тиражами в 1909 – 1910 рр. Альбом містив портрети Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, князя Ф. Ольгердовича, Лятошівни, Виговської, Палієвої та Магдаліни Мазепоєї.

раз або двічі на місяць подавати до згаданих часописів власні матеріали [34].

Важливим пластом у листуванні В. Доманицького та Б. Грінченка є відомості біографічного характеру про обох. З них дізнаємося про їхні життєві негаразди, подорожі і відпочинок, особисте життя, фізичний стан тощо.

Останній сюжет найширше представлений в епістолярію В. Доманицького та Б. Грінченка. Обоє переживали тяжку хворобу легень, вони природно відображали це в листуванні, ділячись порадами щодо лікування, або просто повідомляли про неможливість працювати через хворобу.

Недуга дуже сповільнювала роботу В. Доманицького. У листах за період з 1905 – 1910 рр. він скаржився Б. Грінченку на неможливість працювати через хворобу [35] та високу температуру [36, 17].

Ще в 1901 р. (В. Доманицький захворів на сухоти) він не міг собі уявити тих поневірянь, які чекали на нього в майбутньому. У листі до Б. Грінченка від 24 листопада 1901 р. з санаторію в Ялті він з радістю повідомляв про відсутність туберкула і хрипів з кашлем, добре самопочуття, відсутність температури і припускав, що у нього просто катар легкого. Іронічно В. Доманицький писав до Б. Грінченка про те, що у його хвороби був навіть свій плюс: він став непридатний до військової служби. Він повідомляв, що поблизу, в Алуці, відпочиває В. Антонович [37].

Однак з роками стан здоров'я В. Доманицького дуже погіршився. Ситуація ускладнювалася крововиливами з легень, що траплялися час від часу. У листі Б. Грінченку від 7/20 грудня 1909 р. він переймався тим, що з 18 до 21 листопада цього ж року мав три крововиливи й близько тижня не зімкнув очей. Це дуже змучило В. Доманицького як фізично, так і психологічно, зате вдалося знизити температуру. Такі процеси В. Доманицький пояснював тим, що ще в 1904 р. перебуваючи в Рагузі, “підхопив” у правій легені каверну (температура при цьому сягала 41,2⁰). Проте через певний час вона “засклепилася була (званіла)” і п'ять років (до літа 1909 р.) не давала про себе знати, але після грипу знову нагадала про себе. Як наслідок, виникла флегма та розпочався кашель; при цьому флегма не відходила вся, а зосереджувалася в каверні, загнивалася там, що викликало підвищення температури. Але коли стався крововилив з тієї каверни, тоді весь бруд з неї вийшов і температура у В. Доманицького десять днів не підійма-

лася вище 37,1⁰. Кілька днів потому вона знову підскочила до 37,2-3⁰, після того, як В. Доманицький кілька годин провів на чистому повітрі. Він із розпачем скаржився Б. Грінченку: “Якби вже далі не псувалося, то може б колись і нормальної т⁰ діждався б (а жду її вже 9-й місяць)”. Однак, навіть в такий час В. Доманицький намагався працювати по дві – три години на день [27]. Таких крововиливів, як писав В. Доманицький дружині Б. Грінченка М. Грінченко від 7/20 грудня 1909 р., у нього було три [38].

Початок 1910 р. приніс В. Доманицькому довгоочікуване полегшення, але не надовго. У листі до подружжя Грінченків від 23 січня 1910 р. він радісно повідомляв, що вже починає вчитись ходити по хаті, за тиждень навчився робити п’ятдесят кроків [39]. Після півроку, проведеного у ліжку, давалося це дуже важко [40]. Проте В. Доманицький змушений був якнайшвидше це зробити оскільки через місяць очікувався його переїзд в Аркашон [40]. Отже, кінець 1909 р. був одним з найважчих періодів для В. Доманицького. Щодо температури, то, як він зазначав, близько трьох тижнів вона була нормальна, і лише в останні дні почала підвищуватися у зв’язку з бронхитом [39].

Загострення хвороби, що супроводжувалося відходом крові у В. Доманицького відбулося в лютому 1910 р. Причиною, як вважав він, послугували “подлі вітри”, через які в цей час “всікі біди почалися” [41].

Ще одним захворюванням, яким хворів В. Доманицький, був плеврит. У своєму листі до дружини Б. Грінченка М. Грінченко від 4 січня 1910 р. він писав, що на час його перебування в Рагузі мав “страшенного плеврита”, коли температура сягала 41,2⁰. Він “вибив з колії” В. Доманицького на довгих три місяці, котрі він провів у ліжку [42].

Погіршало В. Доманицькому наприкінці квітня 1910 р. Вітаючи з Воскресінням Христовим подружжя Грінченків в одному зі своїх останніх листів від 29 квітня 1910 р. (Б. Грінченко помер 6 травня), В. Доманицький визнавав прогресування хвороби. Він скаржився, що в легенях “уже 4-е огнисько прокинулося, і все лежу... Як котре зникне, то свіже з’являється, і так без кінця” [43].

Всі страждання В. Доманицького розділяв і Б. Грінченко, адже він сам переживав щось подібне. Він щиро співчував В. Доманицькому, закликав дбати про себе та бажав сили й здоров’я [14]. У свою чергу В. Доманицький також не залишався байдужим до недуги

Б. Грінченка. У листі від 6 лютого 1909 р. він закликав останнього припинити на деякий час роботу та приїхати до нього на лікування в Закопане: “Краще ж покинути роботу на 2 місяці і набратися аж там (в Закопаному – Л. К.) здоров'ям ніж не через силу і з шкодою для свого здоров'я. З цього боку більшого досвіду навряд чи багато хто набрався” [44].

Саме хвороба стала тією причиною, через яку Б. Грінченко був змушений залишити товариство “Просвіта”. Про це він повідомляв В. Доманицького листом від 15 березня 1909 р., зазначаючи про свій від'їзд з дружиною з Києва на лікування [14].

Місцем для лікуванням Б. Грінченко вибрав італійське містечко Оспадолетто. Відразу по приїзді, як видно з його листа до В. Доманицького від 26 листопада 1909 р., у Б. Грінченка піднялася температура до 39⁰, однак через певний час прийшло незначне покращення [45].

Проте це було лише тимчасове полегшення. На початку грудня Б. Грінченку стало настільки погано, що листування з В. Доманицьким продовжила дружина М. Грінченко. Так, зокрема, у листі від 3 грудня 1909 р. вона з жалем повідомляла В. Доманицького про перший крововилив з легень чоловіка, який стався вночі 21 листопада. Всього ж їх, як зазначала М. Грінченко, було сім за останні чотири чи п'ять днів, через які Б. Грінченко втратив дуже багато крові (близько 15 – 20 стаканів) і був дуже знесилений. До цього додавалася температура, яка іноді сягала вище 38⁰. Причиною цього, на думку лікарів, була велика каверна в правій легені. Виникла вона через катаральне запалення, що було в Б. Грінченка в декількох місцях, на які він мало зважав і не дотримувався режиму лікування [46].

Проте, прогнози лікарів щодо майбутнього Б. Грінченка були досить оптимістичними. Як писала в цьому ж листі М. Грінченко, чоловік мав досить здорове серце, не хворів склерозом і взагалі мав досить здоровий організм. Температура на певний час спала і не піднімалася вище 37,7⁰. Однак занепокоєння М. Грінченко викликав біль з правого боку попереду у нижній половині грудей і попри заспокоєння лікарів, що цей біль викликаний надмірним кашлем, вона ніяк не могла заспокоїтися. Тому й запитувала В. Доманицького, чи доводилося йому бачити хворих, котрі видужували б після значної втрати крові, маючи каверну і дуже схуднувши. Крім того, вона висловлювала зацікавленість, яке харчування дають таким хворим в Закопаному [46].

Щодо харчування та ліків, то як зазначала М. Грінченко, чоловік вживав “Плазмон” – молочний білок, про який схвально відгукувалися лікарі. Б. Грінченко дуже мало споживав їжі, тому лікарі радили йому вживати від хвороби м’ясний сік. Але, як бідкалася бідолашна дружина, чоловік і печене м’ясо неохоче їв, не говорячи вже про м’ясний сік. Тому, М. Грінченко просила В. Доманицького поради щодо ліків, а зокрема щодо відхаркуючих засобів [46].

Через певний час біль під ребрами змістився вище та піднялася температура, що викликала велике занепокоєння у М. Грінченко. Лікарі її заспокоювали тим, що це кров “всасується”, однак коли через деякий час температура тривалий час не спадала, і вони занепокоїлися. Ситуація почала погіршуватися набряком внизу легень і “уплотненням”, проте лікарі висловлювали надію на покращення ситуації в разі належного харчування і дотримання режиму. Але “відлучити” від роботи Б. Грінченка було не так легко. Тому М. Грінченко прохала В. Доманицького вплинути на чоловіка щодо належного лікування і дотримання режиму. У той же час вона просила не посилатися на неї щодо надання інформації про хворобу Б. Грінченка, натомість як джерело просила вказувати С. Єфремова [46].

У відповідь В. Доманицький 7/20 грудня 1909 р. заспокоював М. Грінченко, зазначаючи, що інколи крововиливи з легень відіграють позитивну роль для хворого, очищаючи таким чином, заражене місце від гною і тоді людина починає видужувати. Таких випадків В. Доманицький з власного досвіду знав досить багато. Але передумовою для покращення стану здоров’я після таких крововиливів мало бути нормальне харчування та абсолютний спокій [38].

Щодо ліків, то тут В. Доманицький відзначав, що “Плазмон”, який приймав Б. Грінченко, в Закопаному лікарі йому не рекомендують, натомість дуже схвально відгукуються про “Вісвіт” та радять сік із сирого м’яса. В. Доманицький відзначав, що попри огидний вигляд, запах та смак лише цей засіб принесе бажане полегшення Б. Грінченкові. Він рекомендував вживати м’ясний сік з борщем або огірковим соком. Також В. Доманицький подавав список ліків, які приймав у Закопаному від кашлю та флегми [38].

У листі ж до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. В. Доманицький висловлював надію, що дані крововиливи принесуть довгождане полегшення для нього. Допомогти цьому повинні, за задумом В. Доманицького, абсолютний спокій, чисте повітря та добре харчування.

Б. Грінченко, попри відрази до їжі, мав їсти через силу: “Вважайте кожен шматочок мяса за цілющий бальзам і їжте його як лікарство. Адже яке не гидке часом дають нам лікарство, а проте ми його пьемо! Те саме треба робити й з мясом, чи взагалі їжею. Треба завжди пам’ятати, що легкі гояться тільки з їжі”. Саме в м’ясі та в овочах і фруктах містяться необхідні вітаміни для лікування захворювання легень [27].

На середину грудня ситуація зі здоров’ям Б. Грінченка не покращилася. М. Грінченко писала В. Доманицькому 19 грудня 1909 р., що вже другий тиждень поспіль Б. Грінченка замучував сухий плеврит, котрий мазали йодом, втирали йодистий препарат та інше. До цього додалися висока температура і великі болі, які час від часу затихали. Щоб зменшити їх, йому давали морфій. Лише за одну ніч Б. Грінченко витримував значну кількість процедур: йому клали гірчичники, втирали йод, чотири рази кололи морфій, але все, на жаль, було безрезультатним. Біль настільки діймав Б. Грінченка, що йому важко було ворухнутися. Від нього він скреготав зубами, стогнав та плакав. Тому М. Грінченко прохала В. Доманицького поділитися інформацією з власного досвіду про лікування плевриту [47].

На початок 1910 р. стан здоров’я Б. Грінченка не покращився, але й не погіршився. Про це повідомляла його дружина в листі від 5 січня 1910 р. [48]. Однак на початку лютого знову почалося погіршення: до кашлю додалися проблеми з серцем, яких до цього не було. Через це, як вважали лікарі, Б. Грінченко не міг сидіти і тому вони на той момент робили все можливе для зміцнення, у першу чергу, серця. Проблема погіршувалася відсутністю апетиту. Тому М. Грінченко благала В. Доманицького надіслати рецепт пігулок для покращення апетиту [49].

Очевидно вона їх невдовзі отримала, за що дякувала В. Доманицькому в листі від 10 лютого 1910 р. [50]. Цього ж дня В. Доманицький повідомляв подружжю Грінченків про ще одні, винайдені недавно, пігулки для покращення апетиту, які йому дуже допомогли. Користь від них була також в тому, що інфекція далі не поширювалась. В. Доманицький обіцяв привезти їхній рецепт під час свого переїзду до Аркашону [40]. У відповідь Б. та М. Грінченки прохали листом від 15 лютого 1910 р. терміново надіслати рецепт нових пігулок [51]. Він виконав їх прохання 21 лютого 1910 р., додаючи інформацію про денну норму споживання цих ліків [52]. Листом до подружжя Грінченків

від 28 лютого 1910 р. В. Доманицький уточнював дані про прийом пігулок та висловлював співчуття у зв'язку з підвищенням температури у Б. Грінченка [41].

Вболіваючи про долю друга, В. Доманицький неодноразово запрошував Б. Грінченка до Закопаного, сподіваючись, що кращий клімат цього курортного містечка поліпшить його здоров'я. Так, в листі від 6 лютого 1909 р. у зв'язку із загостренням хвороби Б. Грінченка В. Доманицький, як вже зазначалося, запрошував його до себе на два місяці. Даний лист цінний тим, що у ньому є інформація про видатки на дорогу, проживання та лікування. Зокрема, дорога з кордону до Закопаного вартувала 20 руб. в один кінець; життя в пансіонаті разом з помешканням, утримуванням і дрібними видатками сягало 185 руб. (460 крон); лікування – близько 30–40 руб. за два місяці. Всього, за підрахунком В. Доманицького, на два місяці було б достатньо дві з половиною сотні руб. Приїзду Б. Грінченка, як сповіщав В. Доманицький сприяв час, адже за його даними, період з січня до квітня був найкращим для лікування. За доказом цілющості клімату в Закопаному, В. Доманицький просив звернутися до В. Корольова, котрий переконався у цьому на власному досвіді [44].

Б. Грінченко в листі від 7 лютого 1909 р. висловлював В. Доманицькому щиру вдячність за запрошення, однак змушений був відмовитися через сімейні обставини та фінансові негаразди, хоча й дав обіцянку на майбутнє подумати над цією пропозицією [10]. Останній у свою чергу висловлював жаль з приводу відмови приятеля [11].

Однак В. Доманицький не полишав надії побачити Б. Грінченка в Закопаному. В листі від 15 лютого 1909 р. він знову наполягав на його приїзді, наголошуючи на цілющих властивостях даної місцини [12]. 20 березня/2 квітня 1909 р. В. Доманицький у листі Б. Грінченку розхвалював клімат, котрий, на його думку, зимою був дуже схожий на український, але не такий холодний. Щодо грошей, то В. Доманицький пропонував жити удвох, таким чином, була б можливість значно зекономити на коштах. Він розглядав також можливість недорого найняти для Б. Грінченка поблизу санаторію помешкання разом із прислугою. Розхвалював В. Доманицький і харчування в Закопаному, від якого був у захопленні його гість В. Сімович [19].

Але, попри усі вмовляння В. Доманицького, Б. Грінченко вибрав для лікування інше місце – м. Оспадолетто в Італії. У листі від 26 вересня 1909 р. Б. Грінченко описував своє вимушене перебування на

чужині. Жили вони в готелі через відсутність квартир. Перебування було не з дешевих, оскільки з іноземців брали платню вдвічі дорожчу ніж з місцевих [45].

В. Доманицький щиро сподівався, що теплий клімат Італії піде на користь здоров'ю Б. Грінченка, про що писав в листі від 17/30 вересня 1909 р. У той же час з власного досвіду відзначав, наскільки шкідливою для легень є місцевість з теплим кліматом (крім Ялти, де В. Доманицький розпочинав лікування). Він зауважував, що його перебування на півдні (в Корфу і Рагузі) погіршили його здоров'я. І лише п'ять тижнів, проведених В. Доманицьким у Закопаному, дозволили йому, за його словами, вилікувати “найстрашніші речі”. За минулу зиму він не хворів ні дня. Однак весна та літо в Закопаному, за свідченням В. Доманицького, були найгіршими порами року. Саме в цей період хвороба допікала йому найважче. Тому він знову запрошував Б. Грінченка на зимовий період у три з половиною місяці до Закопаного. По приїзді радив не мешкати в санаторії (через дороговизну), а зняти житло на віллі, при цьому обіцяв добру компанію із земляків (В. Гнатюка, І. Миколіва, В. Яворського та ін.) [53].

І справді, слова В. Доманицького про шкodu теплого клімату невдовзі справилися. Саме по переїзді до Італії в Б. Грінченка розпочалися крововиливи, біль та температура, про що вже вище згадувалося. Про переїзд в Оспадолетто дуже жалкувала дружина М. Грінченко. В одному зі своїх листів В. Доманицькому від 3 грудня 1909 р. вона відзначала правдивість його слів на рахунок шкідливості м'якого клімату на здоров'я чоловіка: “Страшно тяжко нам тут жити! Та вже тепер мусимо тягти до весни” [46].

Щодо результативного свого лікування в Ялті, то В. Доманицький про це писав Б. Грінченку ще 24 листопада 1901 р. Він зазначав, що лікування в пансіонаті “Яузлар” як найкраще відбилося на його здоров'ї та дуже хвалив лікування і сам заклад, про який знало дуже мало людей [37].

Лікування вимагало значних коштів, котрих у В. Доманицького і в Б. Грінченка інколи не вистачало. Так, наприклад, В. Доманицький у своїх листах до Б. Грінченка від 11/24 лютого і 10/23 березня 1909 р. писав про свої фінансові труднощі і прохав видати йому гонорар за “Галичину” на лікування [11, 13].

Подібні проблеми мав і Б. Грінченко. У листі В. Доманицькому від 7 лютого 1909 р. як одну з причин неможливості свого приїзду в

Закопане Б. Грінченко називав фінансові проблеми. Це було пов'язане з тим, що гроші на публікацію своїх робіт він брав у борг і основна маса коштів йшла на покриття заборгованості та виплату відсотків, а частини, яка лишалася, вистачало лише на харчування [10].

Важливі дані подає листування про біографії авторів листів. Більше інформації такого характеру маємо про В. Доманицького, оскільки переважна частина епістолярію (принаймні та, що збереглася) належить йому. Так, зокрема, стає відомо про призив В. Доманицького у 1900 р. в ряди 166-го Ровенського піхотного полку на цілий рік, що викликало у нього великий смуток: “Проте сей рік мені треба стерти з таблиці років життя мого” [54], однак, як вже зазначалося, В. Доманицькому вдалося unikнути військової служби.

Знайшли місце в листуванні В. Доманицького з Б. Грінченком навіть інколи вимушені подорожі пов'язані з роботою та лікуванням. В одному з листів до Б. Грінченка від 15 лютого 1909 р. В. Доманицький згадував про другу свою чотириденну подорож за маршрутом Краків – Львів – Стрий (через Татри) – Закопане [12].

У квітні місяці, попри негарзди зі здоров'ям, В. Доманицький зібрався до північної Італії, про що повідомляв Б. Грінченка листом від 10/23 квітня 1909 р., відпочити “від чорнила і паперу” [22]. Проте цей маршрут був лише транзитом до кінцевої зупинки – Аркашону.

На початок 1910 р. у зв'язку із загостренням хвороби В. Доманицький, за порадою лікарів, вирішив змінити Закопане на теплішу місцевість на півдні Франції – Аркашон. 23 січня 1910 р. В. Доманицький повідомляв Б. та М. Грінченків про переїзд на початку березня цього року до Аркашону. Причину свого переїзду він пояснював надією на покращення здоров'я, посилаючись на якогось пана Тучаловського, котрий після численних крововиливів з легень із Закопаного переїхав в Аркашон та значно покращив своє самопочуття [39]. В листі В. Доманицького до подружжя Грінченків від 10 лютого 1910 р. він обіцяв провідати їх в Італії по дорозі до Франції і привезти обіцяний Б. Грінченку рецепт пігулок. Таким чином, В. Доманицький не поїхав через Відень та Париж, а обрав для себе більш прийнятний маршрут “через Вас”, тобто через Відень – Геную – Сан-Ремо – Марсель – Бордо, планував зробити зупинку в Оспадо-летто. Інколи він обирав не зовсім вигідні поїздки, зважаючи на його стан здоров'я, ладен був пожертвувати собою заради зустрічі з приятелем [40].

Епістолярій не повідомляє про перебування В. Доманицького в Б. та М. Грінченків в Італії. М. Грінченко у листі до В. Доманицького від 4 лютого 1910 р. хоч і висловлювала радість у зв'язку з можливим приїздом друга, але в той же час хвилювалася про те, чи зможе вона піклуватися ще про одного важко хворого. Вона відзначала, що знайшла лише два готелі в Оспадолетто (“Рів’єра” та “Метрополь”), котрі за 7,5 – 8 франків приймали у себе хворих. Але справжнє занепокоєння М. Грінченко викликав тутешній клімат, котрий негативно (особливо весною) впливав на хворих з легеневиими хворобами [49].

І справді, переїзд В. Доманицького до Аркашону не приніс йому очікуваного полегшення. У листі до Б. Грінченка від 12 квітня 1910 р. він писав, що йому “зле й зле без кінця”. Цьому, на думку В. Доманицького, сприяла погода, яка панувала на півдні Франції: спочатку холоднеча, котру змінили дощі та спека з вітрами [55].

Фрагментарно в епістолярії висвітлено конфлікт В. Доманицького з М. Грушевським. Натяки на це присутні в листі В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р., де він жаліється на неможливість друкуватися в Літературно-науковому віснику та Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка (редактором яких був М. Грушевський): “бо тепер, Борисе Дмитровичу, помаленьку переходжу на Вашу та Сергія Олександровича (Єфремова – Л. К.) позицію: “отречён” есть от ЛНВ і Записок – значить з статтями науковими ховайся тим часом” [13].

Підтверджує непрості відносини між В. Доманицьким та М. Грушевським і лист Б. Грінченка до першого від 15 березня 1909 р., в якому він також наголошував на “отречении” В. Доманицького від публікацій в ЛНВ та ЗНТШ: “Так чи инак, а це мусило бути, зважаючи на вдачу того, хто керує тими органами” [14].

Намагаючись все ж опублікувати свою рецензію на перший том “Словника” Б. Грінченка в ЗНТШ, В. Доманицький через В. Гнатюка намагався “достукатися” до редакції, оминаючи М. Грушевського через власні непрості стосунки з ним. Про це В. Доманицький писав Б. Грінченку 10/23 квітня 1909 р. [22]. Не без підстав можна вважати, що причиною припинення співпраці В. Доманицького з М. Грушевським [56] стала негативна критика останнього на видання “Історії України-Русі” М. Аркаса, редактором якого був саме В. Доманицький [57].

В. Доманицький не полишав надії відміни заслання та можливості повернутися в Україну. Про одну зі своїх спроб через членів Державної Думи вирватися з “полона вавилонського” він повідомляв

Б. Грінченка листом від 15/28 травня 1909 р., проте ставився до цього досить песимістично [17].

Щодо біографічних відомостей про Б. Грінченка, то листування розкриває трагічні сторінки в його життєписі – смерть матері та внука. У листі В. Доманицького до подружжя Грінченків від 9/22 листопада 1908 р. він висловлював своє співчуття у зв'язку з великим горем в родині Грінченків та щиро бажав його пережити і повернутися до роботи [58]. У свою чергу Б. Грінченко листом (без дати) дякував В. Доманицькому за щире співчуття [59]. Докладніше про важку втрату у власній сім'ї писав Б. Грінченко в листі В. Доманицькому 15 березня 1909 р., згадуючи про смерть власної матері і внука, при цьому прохаючи вибачення за довгу мовчанку [14].

Цікаві дані подають респонденти і про своїх друзів та знайомих. Так, зокрема, дізнаємося про хворобу С. Єфремова на пропасницю наприкінці 1904 р. [29], смерть М. Аркаса [19, 14], крововилив серед вулиці у Львові у В. Гнатюка [39].

Таким чином, можемо констатувати надзвичайну інформативність листування між Василем Доманицьким та Борисом і Марією Грінченками. Воно містить унікальну інформацію про творчість респондентів, інколи подає неповторні дані про роботу над власними публікаціями. Матеріали біографічного характеру розкривають маловідомі сторінки їхнього життя, стосунки з іншими представниками української інтелігенції тієї епохи. Через все листування проходить тема їхніх страждань від хвороб, котрі не давали можливості працювати з максимальною відданістю. Але незважаючи на зазначені негаразди, В. Доманицький та Б. Грінченко були творцями своєї епохи, весь свій талант і творчі сили вони безкорисливо вкладали у справу розв'язання проблем національно-культурного відродження України. Обидва виконували громадсько-культурну роботу, займалися видавничою діяльністю, писали твори і фундаментально-наукові праці, завдяки їхній жертівній роботі, розбудова української культури набрала нового визначного характеру.

Джерела і література:

1. *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. ч. 13 частина I. – К.: 2006.

2. *Болаболъченко А.* Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький. Нариси життя та творчості. – К.: “Щек і Хорив”, 2003.
3. *Поліщук В.* Як зоря невідкрита. // Літературна Україна – 15 листопада 2007 р.
4. *Лященко О. А.* Публіцистика Бориса Грінченка в газеті “Рада” // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 26. – К., 2007.
5. *Старовойтенко І.* Василь Доманицький та Микола Аркас у творчій співпраці // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким 1906 – 1909. – К.: “Темпора”, 2009.
6. *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Вячеслав Липинський. Листування. – Т. 1. (А–Ж). – Київ – Філадельфія: “Смолоскіп”, 2003.
7. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 47. – № 121.
8. Листівка Б. Грінченка до В. Доманицького від 14 листопада 1908 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 114.
9. Листівка Б. Грінченка до В. Доманицького від 27 січня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 115.
10. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 7 лютого 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 116.
11. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 11/24 лютого 1909 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 36913.
12. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 15 лютого 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36912.
13. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36911.
14. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 15 березня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 117.
15. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 3/16 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36908.
16. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 118.
17. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 15/28 1909 // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36905.
18. Див. *Доманицький В.* Про Галичину та життя галицьких Українців. З малюнками./ Ред. С. Єфремов. – К: “Просвіта”, 1909. – 80 с. (тираж 5000 прим.).
19. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 березня/2 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36909.

20. Листівка В. Доманицького до подружжя Б. та М. Грінченків від 30 березня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36910.
21. Див. *Доманицький В.* Про Буковину та життя буковинських українців. З малюнками – К.: “Просвіта”, 1910. – 54 с.
22. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36907.
23. Див. *Доманицький В.* Словаки. Про їх життя та національне відродження. – К.: “Просвіта”, 1909.
24. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 16 вересня 1907 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36918.
25. Див. *Доманицький В.* Марія Олександровна Маркович – авторка “Народних оповідань” // ЛНВ. – Львів; К., 1908. – Т. XLI. – Січень. – С. 48–75. В основу статті був покладений реферат, прочитаний 1 жовтня 1907 р. на засіданні Київського Наукового товариства. В ній автор виступив на захист Марка Вовчка від критичних нападів П. Куліша.
26. Див. *Пусеп А.* Про шовківництво. / ред. В. Доманицький. – К., 1910.
27. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36903.
28. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36928.
29. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 12 грудня 1904 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36924.
30. Листівка В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 червня 1907 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36919.
31. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 грудня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36920.
32. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 2 серпня 1901 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36926.
33. Відкритий лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 17 червня 1903 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 45385.
34. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 травня 1905 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36923.
35. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36922.
36. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36906.
37. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 24 листопада 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36925.
38. Лист В. Доманицького до М. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 42492.

39. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 23 січня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36901.
40. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 10 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36899.
41. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 28 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36900.
42. Лист В. Доманицького до М. Грінченка від 4 січня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 42491.
43. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 29 квітня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36898.
44. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 6 лютого 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36914.
45. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 26 вересня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 119.
46. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 3 грудня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 122.
47. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 19 грудня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 123.
48. Листівка подружжя М. та Б. Грінченків до В. Доманицького від 5 січня 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 124.
49. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 4 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 125.
50. Листівка М. Грінченка до В. Доманицького від 10 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 126.
51. Листівка подружжя Б. та М. Грінченків до В. Доманицького від 15 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 127.
52. Листівка В. Доманицького до подружжя Б. та М. Грінченків від 21 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36902.
53. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 17/30 вересня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36904.
54. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 2 жовтня 1900 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36927.
55. Листівка В. Доманицького до Б. Грінченка від 12 квітня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36897.
56. Про зазначену співпрацю, зокрема, див.: Епістолярні джерела з Грушевськознавства. Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто., 2006. – Т. 3. – С. 318–391.
57. Про це, зокрема, див. “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. / Упорядкування, вступ і коментарі І. Старовойтенко. – К.: “Темпора”, 2009.

58. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 9/22 листопада 1908 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36916.

59. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 121.

Кузьменко Людмила (*Київ, Україна*) **Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело**

В статті досліджується епістолярій В. Доманицького з Б. Грінченком та М. Грінченко, на основі якого проаналізована співпраця В. Доманицького з Б. Грінченком, творчість респондентів та їхні біографічні дані.

Ключові слова: листування, В. Доманицький, Б. Грінченко, М. Грінченко.

Кузьменко Людмила (*Київ, Україна*) **Переписка Василя Доманицького с супругами Борисом и Марией Гринченками как исторический источник**

В статье исследуется эпистолярий В. Доманицкого из Б. Гринченко и М. Гринченко, на основе которого проанализировано сотрудничество В. Доманицкого из. Б. Гринченком, творчество респондентов и их биографические данные.

Ключевые слова: переписка, В. Доманицкий, Б. Гринченко, М. Гринченко.

Kuz'menko Ludmyla (*Kyiv, Ukraine*) **Correspondence of Vasyl Domanicky with the married couples by Boris and Maria Grinchenko as a historical source**

In the article is probed epistolyariy of V. Domanicky from B. Grinchenko and M. Grinchenko, on the basis of which the analysed collaboration of V. Domanicky from. B. Grinchenko, creation of respondents and their biographic information.

Keywords: correspondence, V. Domanicky, B. Grinchenko, M. Grinchenko.